

Deu tesis per (re)pensar les ràdios comunitàries llatinoamericanes al segle XXI

RAUL ANTHONY OLMEDO NERI

Facultad de Ciencias Políticas y Sociales
de la Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM)

raul.olmedo@politicas.unam.mx

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5318-0170>

Article rebut el 29/04/2024 i acceptat el 10/07/2024

Com citar:

Olmedo Neri, R.A. (2024). Deu tesis per (re)pensar les ràdios comunitàries llatinoamericanes al segle XXI. *Quaderns del CAC*, 50, 73-83. doi: <https://doi.org/10.60940/qcac50id431855>

Resum

A més de seixanta anys que les primeres ràdios comunitàries comencessin a emetre a l'Amèrica Llatina, i sota les transformacions socials i tècniques que caracteritzen el temps present, resulta pertinent i urgent problematitzar aquests fenòmens de comunicació alternativa, amb la finalitat d'evidenciar-ne la viabilitat per a aquesta regió del món.

Per això, aquest treball busca oferir un conjunt de tesis que puguin esclarir i enfortir alhora l'interès de l'acadèmia sobre aquests projectes de comunicació contrahegemònica que neixen des de la subalternitat. Els plantejaments fets aquí beuen de la perspectiva interdisciplinària que caracteritza la comunicació alternativa com a marc teòric per entendre i situar les ràdios comunitàries llatinoamericanes com a fenòmens comunicatius que expressen no només processos per democratitzar la comunicació i la informació, sinó que alhora aquestes iniciatives encarnen una visió (incòmoda en l'ordre existent) de com entendre i tractar els mitjans de comunicació.

Paraules clau

Amèrica Llatina, mitjans comunitaris, apropiació tecnològica, desenvolupament social, intercanvi de coneixements, ciutadania comunicativa, llibertat d'expressió, sostenibilitat.

Abstract

More than 60 years after the first community radio stations began operating in Latin America, and under the sociotechnical transformations that characterise the present time, it is both relevant and urgent to question these alternative communication phenomena in order to demonstrate how relevant they are for this region of the world.

This report aims to offer a set of theses that can both clarify and strengthen the interest of the academy in these counterhegemonic communication projects that are born from subalternity. The focus here draws on the interdisciplinary perspective that characterises alternative communication as a theoretical framework to understand and situate Latin American community radio stations as communicative phenomena. They not only articulate processes to democratise communication and information; these initiatives also embody a vision (which is uncomfortable to the existing order) of how to understand and operate the media.

Keywords

Latin America, community media, technological appropriation, social development, dialogue of knowledge, communicative citizenship, freedom of expression, sustainability.

Introducció

La rellevància dels mitjans de comunicació va créixer durant el segle xx fins al punt d'esdevenir fonaments de la societat, dels seus sistemes de governança i de les seves maneres de veure i d'actuar en el món contemporani (Silverstone, 2004; Wolf, 1985). No obstant això, juntament amb el seu desenvolupament tecnològic, es van anar gestant models d'operació que es

diferenciaven entre si pel seu tipus de propietat, la seva funció dins de la societat i la forma en què entenien la comunicació/informació (Olmedo Neri, 2023).

Històricament es poden trobar tres grans models d'operació:

El de tipus públic,¹ caracteritzat per mitjans sota la tutela de governs i estats. La finalitat d'aquest model és mantenir una relació estreta entre governants i governats, per la qual cosa la comunicació i la informació hi operen com una eina per a

la transparència i la rendició de comptes, i són assumits com a trets de la democràcia contemporània (Rodríguez Ortiz i Rodríguez Pallares, 2022).

El segon model és el privat. Aquest esquema de funcionament destaca per promoure la propietat privada dels mitjans de comunicació. A més, aquest model apel·la a la funció mercantil que tenen aquestes innovacions tecnocomunicatives en la societat, per la qual cosa els mitjans són vistos com un sector vertical i unidireccional de caràcter ideològic clau per estimular el consum (in)material i així legitimar el mode de producció capitalista. En aquest sentit, aquest model entén la informació i la comunicació com a mercaderies a través de les quals s'obté un guany (Mattelart, 1973).

El tercer model és el social. Es diferencia del model públic i del privat perquè el mitjà de comunicació és operat i administrat per organitzacions civils o grups socials per aprofitar les infraestructures mediàtiques i dur a terme la transformació de la realitat mitjançant la comunicació, les seves dinàmiques i els seus suports. En aquest esquema d'operació, la comunicació s'entén com un espai dialògic i dialèctic en què es pot imaginar l'emancipació social, mentre que la informació es percep com un mecanisme que permet estimular el desenvolupament local a partir de centrar el seu interès en l'esdevenir pròxim de les audiències, és a dir, que la informació té una utilitat per a qui la consumeix.

En síntesi, el model social dels mitjans de comunicació no se sustenta en relacions asimètriques de poder, perquè els qui impulsen aquestes iniciatives són alhora les audiències que es beneficien d'una comunicació centrada en el diàleg (Calleja i Solís, 2005; Gumucio Dagron, 2011).

Actualment, els tres models coexisteixen en els ecosistemes mediàtics inter/subnacionals i en els diferents mitjans de comunicació. No obstant això, el model privat s'ha imposat de manera progressiva, perquè la seva visió sobre com cal entendre i tractar els mitjans de comunicació s'ajusta estructuralment i ideològicament al model econòmic capitalista actual (Olmedo Neri, 2023). Aleshores, resulta clau identificar aquest context dispar, perquè només així és possible (d)enunciar els mecanismes que empra aquest model —i els qui l'impulsen—, per desacreditar el model públic i desestimar el model social, amb la finalitat de legitimar/garantir la seva posició privilegiada en l'ordre global actual.

Així, doncs, existeix una disputa entre els models de funcionament dels diferents mitjans de comunicació, perquè encarnen, de manera simultània, visions de món que es contraposen. Així, la manera en què cada model pensa la comunicació i la informació els situa en pols extrems i, de vegades, antagònics. Aquestes tensions s'observen mitjançant les històries (sub)nacionals de cada mitjà de comunicació —incloent-hi les innovacions tecnològiques recents que suposa Internet i les plataformes sociodigitals—, per la qual cosa, parer esment al que esdevé en la ràdio contribueix a fer una anàlisi crítica i localitzada d'aquest mitjà.

Quan es construeix i s'anàliza la història de la ràdio, existeix

una tendència a elaborar un panorama històric que opera sota la metàfora del pèndol. És a dir, la història de com la ràdio —i en general els mitjans de comunicació— es va sedimentant en les societats mostra, la majoria de les vegades, un trànsit irremeiable del model públic al privat i viceversa, que nega —de manera intencionada o no— l'existència empírica i jurídica d'aquelles ràdios que operen sota un model social.²

En altres paraules, el moviment pendular que s'exerceix dins de l'anàlisi de la història de la ràdio contribueix a ometre els exercicis de comunicació alternativa.³ Per tant, parlar de la *ràdio comunitària* permet enunciar les particularitats del seu model de funcionament i alhora denunciar l'atac (in)directe que rep de les empreses i els governs que veuen aquests exercicis de comunicació autònoma i democràtica com a amenaces per a l'estatu quo.

Així, situar l'anàlisi de la ràdio comunitària dins de la llarga història inter/subnacional de la ràdio i dels mitjans de comunicació obliga a detallar les particularitats del context en què emergeixen. En el cas llatinoamericà, és possible indicar que la llarga tradició que tenen les ràdios comunitàries la situen com una aportació empírica genuïna, de la regió al món, sobre com entendre i utilitzar els mitjans en la societat. El panorama construït per Ballesteros López i García Gago (2020) ajuda a mostrar-ne la vigència a l'Amèrica Llatina, ja que de les 25.433 ràdios identificades per tipus de model a 19 països llatinoamericans, el 26,2% corresponen a ràdios comunitàries.

Així, reconèixer el paper de la comunicació alternativa a l'Amèrica Llatina implica atorgar-li un espai propi dins del camp interdisciplinari de la comunicació i (d)enunciar els obstacles que afronta en una regió com aquesta. A partir d'això, i derivat de l'exercici desenvolupat en els darrers vuit anys de recerca sobre la ràdio comunitària a Mèxic, es plantegen deu tesis a considerar/problematitzar en el camp de les ràdios comunitàries llatinoamericanes. Les tesis proposades no tenen la intenció d'ometre els complexos i heterogenis ecosistemes mediàtics que es presenten a la regió, ni pretenen desestimar les singularitats que es presenten en cada país llatinoamericà quan es parla dels mitjans socials o de la comunicació alternativa. Aquestes aproximacions busquen més aviat estimular-ne l'anàlisi en els diversos contextos llatinoamericans amb la finalitat d'incitar la recerca sobre la ràdio comunitària i evidenciar la pertinència d'abordar aquests fenòmens des d'una perspectiva situada en els marges de la resistència i la subalternitat. A continuació es presenten aquestes tesis.

1. Les ràdios comunitàries son projectes contrahegemonics i subalterns

Per parlar de *contrahegemonia* i *subalternitat* cal enunciar-ne les categories antagòniques respectives: hegemonia i domini. Aquestes categories van ser desenvolupades per Gramsci amb la finalitat de situar els conflictes polítics i culturals en relació amb l'Estat, així com (re)definir la lògica dialèctica entre infra

i superestructura (Alvarez Gómez, 2016; Modonesi, 2010). Així, l'hegemonia refereix la capacitat que tenen les classes dominants en certs moments històrics per imposar la seva visió de món sobre els altres –mitjançant el consens subtil o violent– i consolidar amb això la seva posició privilegiada en la societat mitjançant la direcció política que esdevé d'aquesta acció (Hartley, 1997).

En construir l'hegemonia, les classes dominants no només legitimen la seva ideologia i l'estructura social que els beneficia, sinó que esdevenen protagonistes d'aquesta visió de món, la qual cosa relega les cosmovisions, les aspiracions i les realitats d'aquells grups que es veuen seduïts per les narratives que neixen des del poder. Aleshores, a partir de l'hegemonia ideològica s'exerceixen mecanismes de dominació que cerquen produir les condicions necessàries per reproduir l' statu quo (Althusser, 2007). En aquest sentit, els mecanismes de domini són clau, perquè reforcen les bases ideològiques i les estructures productives de l'hegemonia, alhora que disciplinen els dominats i castiguen els qui contravenen aquest ordre social imposat.

Sota l'hegemonia, els mitjans de comunicació operen com a amplificadors i legitimadors de la ideologia dominant, perquè la seva retòrica dilueix la lluita de classes davant el somni de comunitat nacional/global que crea en construir una superestructura arbitrària i autoritària comuna, la qual encobreix les desigualtats sistèmiques i les seves contradiccions (Mattelart, 1973).

Per aquestes raons, les ràdios comunitàries són contrahegemòniques i subalternes. Són iniciatives contrahegemòniques perquè el seu funcionament i la manera com entenen la comunicació i la informació qüestionen empíricament el model privat dominant en l'ecosistema mediàtic. Pel fet d'operar sota altres postulats, les ràdios comunitàries erosionen les bases ideològiques dominants i desgasten la legitimitat de la comunicació, que ha esdevingut mercaderia i fetitxe.

Per això, la indústria privada intenta desacreditar-les referint-s'hi com a *competència deslleial* o com a *ràdios pirates*. D'altra banda, els governs ataquen les ràdios comunitàries a través de mecanismes normatius que en limiten la propagació i en restringeixen els mètodes de sostenibilitat. Des de la visió oficialista dels mitjans públics, les ràdios comunitàries són subversives, perquè qüestionen el discurs oficial, denuncien els atropellaments fets des del poder, apel·len a formes d'organització autònoma de base social i es fan ressò de la incapacitat dels governs per complir amb les seves facultats, definides per llei. Davant això, els governs veuen aquestes iniciatives com a desestabilitzadores de l'ordre públic, per la qual cosa les vigilen de manera permanent per trobar qualsevol pretext per censurar-les/clausurar-les.

Ara bé, si les ràdios comunitàries són expressions situades a les fronteres de l'hegemonia, els qui les impulsen són, en sentit estricte, persones que encarnen la subalternitat.⁴ La subalternitat és un concepte que al·ludeix a aquells grups socials que són subjectes de domini per les elits; la subalternitat no

només evidencia la posició desfavorable d'un grup o institució en la societat, sinó que aquests subjectes tenen una historicitat, per la qual cosa, a més de la posició desfavorable, tenen una condició política i social que qüestiona l'ordre imposat i els seus impulsors (Modonesi, 2010).

Així, els desposseïts de la societat sumen esforços (in) conscients per fer-se amb seus mitjans i, amb això, emprendre la lluita simbòlica i ideològica per legitimar la seva visió de món en contextos adversos. D'aquesta manera, les ràdios comunitàries es presenten com a espais de contrapoder que faciliten la producció, la distribució i el consum de narratives contrahegemòniques que neixen de la perifèria per contrarestar l'alienació. Per tant, les ràdios comunitàries no només són subalternes per la seva manera d'operar, sinó que, a més, els seus operadors i les audiències que la sostenen són grups marginats i invisibilitzats de la visió de món que intenta homogeneïtzar la vida quotidiana global.

Com operacionalitzar la contrahegemonia i la subalternitat de les ràdios comunitàries? Una manera de fer-ho és mitjançant el seu contingut, la seva ubicació territorial, el seu règim de propietat i els motius que van dur a concretar-la. Una altra manera d'operacionalitzar aquestes categories és a partir de la seva ubicació dins de les dicotomies categòriques urbanitat-ruralitat, centre-perifèria, global-local, control-emancipació i domini-subalternitat (MacBride, 1993; Mattelart, 2007; Olmedo Neri, 2022).

En síntesi, les ràdios comunitàries es presenten com a iniciatives clau que irrompen en l'ecosistema mediàtic i (d) enuncien les desigualtats sistèmiques en què operen; per tant, incomoden els poders fàctics i oficials instal·lats dins dels territoris on tenen cobertura.

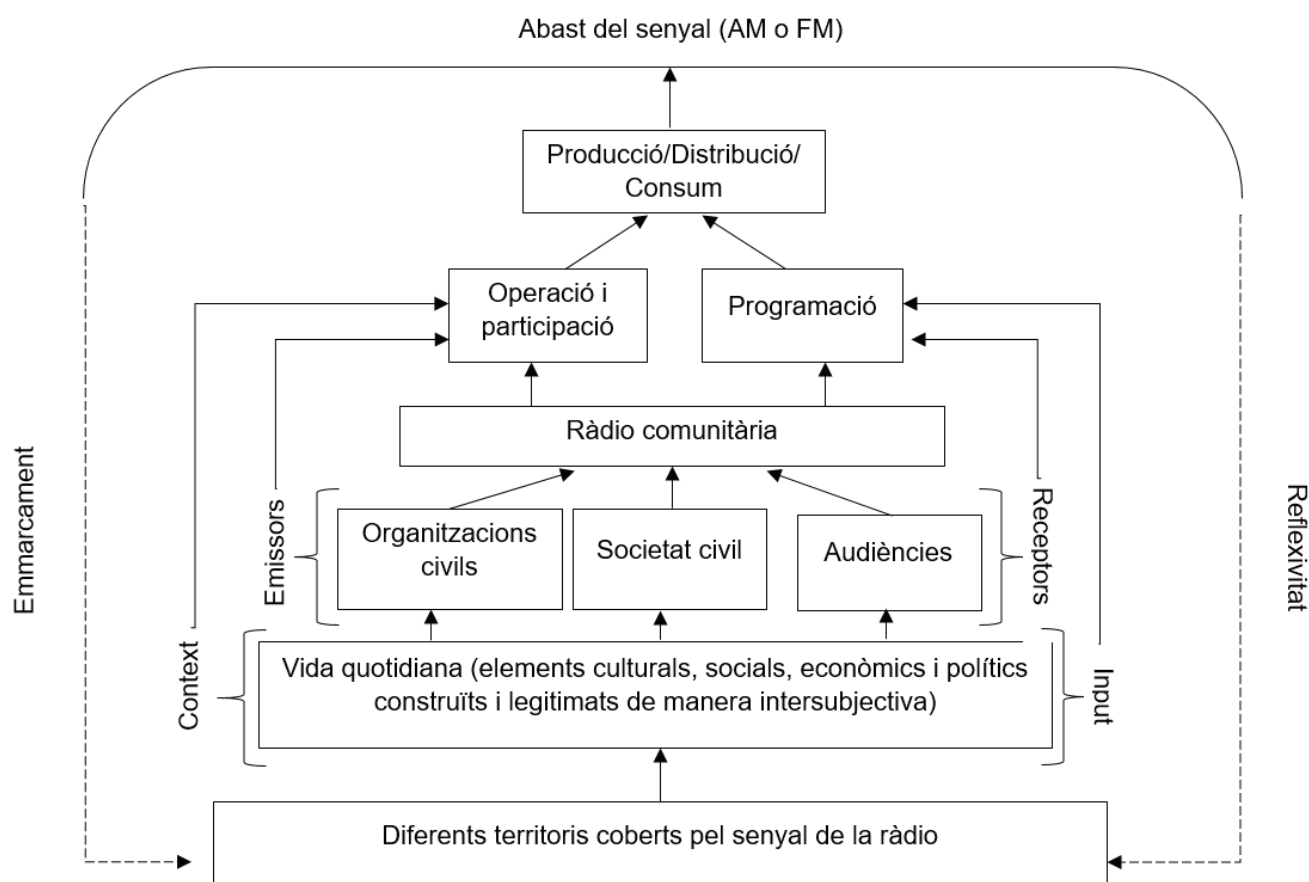
2. Operen sota un model de comunicació tipus font

Pel fet de ser subalternes i contrahegemòniques, les ràdios comunitàries operen sota un model de comunicació disruptiu respecte de l'esquema centralitzat, unidireccional i vertical que caracteritza els mitjans privats (Wolf, 1987). Parar esment al model de comunicació és crucial, perquè permet veure alhora l'horitzontalitat i la reflexivitat entre els participants, la circularitat en el procés de comunicació i l'exposició d'un lloc d'enunciació sustentat en l'alteritat constituïda en el discurs del *nosaltres* (Martín-Barbero i Corona Berkin, 2017).

De manera específica, s'ha proposat nomenar la seva dinàmica comunicacional com un model de comunicació tipus font (Olmedo Neri 2023). La figura 1 proposa un esquema d'aquest procés.

En aquest model s'hi destaca que els seus participants juguen un trànsit permanent entre emissor i receptor, és a dir, que els qui operen una ràdio comunitària són tant emissors com receptors, perquè ells mateixos es beneficien del contingut produït/distribuït per la ràdio, el qual prioritza el que és local per sobre el que és global.

Figura 1. Model de comunicació tipus font

Font: Elaboració pròpia.

Un altre element a destacar és que, per la seva naturalesa, aquest model està limitat a la cobertura del seu senyal, per la qual cosa la seva programació i els seus esforços es concentren a aportar elements útils i pròxims a la realitat de les seves audiències (Calleja i Solís, 2007; Olmedo Neri, 2019). Reconèixer la preponderància del territori en aquesta mena d'iniciatives és clau, perquè mostra, d'una banda, la preeminència del que és local sobre el que és global en la seva programació, i la capacitat d'imaginar formes creatives d'adoptar i adaptar les noves innovacions tecnològiques dels anys recents quan se li presenten o s'incorporen a la seva infraestructura (Gumucio Dagron, 2001).

En termes generals, les ràdios comunitàries operen majoritàriament en zones rurals, perquè les desigualtats socials fundades en el territori fan que aquests projectes puguin reduir de manera parcial les bretxes digitals que pateixen sota l'ordre urbà-global que s'imposa en el desenvolupament social contemporani (Olmedo Neri, 2022).

Finalment, es recorre a la metàfora de la font, perquè només així és possible reconèixer les seves bases, el seu abast, així com la circulació dels seus continguts i recursos per garantir que aquesta mena de projectes perdurin. La metàfora de la font

permet esquematitzar una estructura de base socioterritorial àmplia la potència transformadora de la qual es concentra en la ràdio comunitària, que, mitjançant la programació i la participació ciutadana constant, permet interpel·lar l'audiència i oferir-li noves maneres de pensar/exercir la comunicació i la informació en els seus entorns comuns (Gumucio Dagron, 2011).

3. Les ràdios comunitàries són/fan comunitat

Pel fet de ser espais de contrapoder, els qui conflueixen en les ràdios comunitàries estrenyen llaços pel bé comú que persegueixen com a col·lectiu. Així, la ràdio comunitària esdevé un espai per ser i per fer comunitat entre els seus integrants; simultàniament, les audiències construeixen el sentit de comunitat, perquè aquest mitjà és proper a les seves problemàtiques; a més, en esdevenir una iniciativa ciutadana, permet que la gent faci seva la ràdio i, a partir d'això, emprenguin un procés de significació i d'apropiació d'un mitjà situat històricament, territorialment i comunicativament (Calleja i Solís, 2007; Gumucio Dagron, 2001).

Aleshores, ser i fer comunitat a través de la ràdio social implica que les instal·lacions d'aquest mitjà estiguin obertes a la població, perquè s'hi desenvolupin activitats que reforcin el teixit social. Paral·lelament, crear aquest sentit de comunitat entre la població es dona mitjançant la reputació que adquireix la ràdio comunitària en el temps pel fet de ser sensible a les necessitats socials, denunciar les injustícies mediàtiques, estimular les matrius socioculturals que els donen historicitat i buscar la transformació social a partir de la comunicació (Calleja i Solís, 2007; Paiz Malespín, 2016).

Dit d'una altra manera, atès que la seva funció no només és informativa, les ràdios comunitàries s'integren en els circuits culturals per (re)produir aquestes estructures i enrobustir la cohesió social mitjançant pràctiques situades que mantenen el sentit de comunitat, és a dir, aquesta capacitat de construir i viure en un nosaltres dotat d'identitat i d'història. Per tant, les ràdios comunitàries fomenten el diàleg de sabers, perquè la seva infraestructura permet mobilitzar el coneixement local i enfortir la visió de món dels seus representants (Martín-Barbero i Corona Berkin, 2017; Mata, 1993).

4. Les ràdios comunitàries (re)ordenen el món enunciat

La ràdio, ja sigui comunitària o no, opera, com qualsevol altre mitjà, sota la doble articulació proposada pels estudis culturals (Silverstone, 2004; Williams, 2011). Això significa que la ràdio se sustenta en la seva dimensió tecnològica com a aparell que es fa el seu espai a la llar i a la vida quotidiana, mentre que el seu segon component és el simbòlic i remet a aquells usos i significats que es configuren al voltant del seu ús quotidià (Olmedo Neri, 2022).

Com a aparell, la ràdio ha patit canvis significatius de la seva presència en la vida quotidiana, perquè les innovacions tecnològiques han reconfigurat l'ecosistema mediàtic i han especialitzat cada vegada més l'ús de la ràdio en la vida quotidiana. No obstant això, el que no ha canviat, o molt poc, són les pràctiques socioculturals que s'originen al voltant d'aquesta mena de mitjans, perquè per la seva oralitat, la ràdio esdevé un mitjà que democratitza el coneixement a través de la paraula parlada (Calleja i Solís, 2007). La dinàmica de la ràdio no implica un procés d'alfabetització, que sí que es requereix, per exemple, per decodificar els missatges del diari; per això és que per a molts països llatinoamericans, com ara Mèxic, la ràdio es presenta com el primer mitjà de comunicació massiu, perquè el seu abast, el cost d'adquisició i l'impacte en la societat acostia la informació a grans sectors de la població que són objecte de desigualtats sistèmiques en l'àmbit educatiu.

D'altra banda, l'oralitat de la ràdio ofereix certa llibertat als receptors perquè realitzin diverses activitats mentre consumeixen la seva programació i atorga al subjecte una llibertat que no es presenta en altres mitjans. Aleshores, la ràdio comunitària, en produir contingut del que és local al que és global, es va sedimentant en la vida quotidiana dels radiooients amb més

robustesa, perquè la programació transmesa aferma la utilitat i la pertinència de la comunicació en el quefer diari. Així, la ràdio comunitària acompanya les seves audiències en el dia a dia i estimula alhora el teixit social erosionat en contextos marcats per l'adversitat (AMARC MX, 2014; Gumucio Dagron, 2011).

Finalment, les ràdios comunitàries reordenen les jerarquies implantades des del poder sobre com observar/participar en el món, perquè el seu model de comunicació prioritza l'esdevenir local i no el global. Això no vol dir que les ràdios comunitàries es distanciïn de la trama global de comunicació que es gesta en les societats contemporànies, però sí que reconeixen que no hi ha millor manera de transformar la realitat que a través del contingut que pot ajudar els receptors a transformar la seva vida diària.

D'aquesta manera, la ràdio comunitària reverteix en la seva programació l'ordre urbà-global impulsat per les forces dominants i aposta per formes situades de veure el món i participar-hi. Es posiciona des de les condicions objectives materials i contextuals que té la ràdio i les seves audiències per construir una realitat propera en què els radiooients tenen més capacitat d'agència.

5. Les ràdios s'articulen amb altres moviments socials

Les ràdios comunitàries es poden estudiar com un moviment social de llarg recorregut a l'Amèrica Llatina (Calleja i Solís, 2007; Gumucio Dagron, 2001; Tornay Márquez, 2021). Aquest moviment social compta amb tres grans onades o moments clau per pensar-les en els contextos llatinoamericans: la primera onada abasta des de les seves primeres iniciatives com a ràdios educatives/populars fins al seu reconeixement legal davant els estats respectius; aquí se'n mostra l'avenç —en principi clandestí— i l'atac rebut per part de la indústria privada i els governs per descoratjar-ne la proliferació.

La segona onada comprèn des que es va enunciar jurídicament fins al procés de convergència de la seva infraestructura; aquí destaca el procés progressiu de sedimentació de la ràdio en la vida comunitària i en el seu procés de (re)construcció del teixit social. Finalment, la tercera onada està en desenvolupament i es caracteritza pel procés de renovació de la infraestructura radial, d'una banda, i la integració de noves innovacions en els intersticis de la comunicació, la cultura i la tecnologia. Per la seva proximitat històrica, aquesta tercera etapa ressona amb més força, perquè el nou context posa en tensió la continuïtat de la ràdio comunitària, almenys com es va manifestar en les onades anteriors.

A més d'això, la ràdio comunitària es pot considerar un moviment social, ja que té una agenda col·lectiva i col·laborativa d'índole política, social i cultural que impulsa en l'espai i l'opinió públiques. Com a moviment social, cerca transformar la realitat per tal de recalibrar les relacions de poder dins del *statu quo*, per la qual cosa fa enemics conforme avança en la societat, com ja s'ha esmentat.

Pel fet de ser un moviment social, les ràdios comunitàries tenen la capacitat innata de relacionar-se amb altres moviments que busquen resistir davant l'investida del capital. Un exemple d'això n'és que la majoria de les ràdios comunitàries se situen en zones rurals que han estat objecte de processos de privatització i de despulla dels seus recursos naturals (Castellanos Rodríguez, 2020; Gasparello, 2012; Olmedo Neri, 2017). Aquests intents de despulla han generat processos de resistència multisituats per defensar la vida i el territori, els quals ressonen en l'opinió pública a través de la infraestructura tecnocomunicativa d'aquest mitjà.⁵

D'aquesta manera, les ràdios comunitàries no poden ser alienes a aquests contextos desfavorables, per la qual cosa la seva posició subalterna els permet empatitzar amb aquests moviments i oferir els seus espais radiofònics per cobrir les lluites socials, donar veu a les classes subalternes i propagar les narratives creades des de la resistència per posar en comú els desafiaments i les problemàtiques que es presenten en els espais pròxims dels radiooients.

6. La ràdio fa comunicació per al desenvolupament local

La ràdio comunitària, per tal com té una capacitat d'intervenir de manera directa i permanent en l'esfera i en l'opinió pública dels seus radiooients, esdevé alhora un espai i una eina de canvi social (Calleja i Solís, 2007; Gumucio Dagron, 2001). Aquests factors converteixen les ràdios comunitàries en enemigues acèrrimes dels poders fàctics incrustats en les estructures polítiques, econòmiques i socials dels llocs on operen (De la Noval Baptista, 2018; Ramos, 2007).

D'aquesta manera, els cacics, les famílies que es perpetuen en les estructures polítiques o els mitjans de comunicació que minimitzen o ometen els processos de despulla a la regió són exhibits per l'arbitrarietat de les seves accions i les conseqüències que generen en l'àmbit local.

D'allí que la ràdio comunitària desestabilitza el poder i estimula un empoderament de la societat mitjançant aquest mitjà comunitari. Quan això succeeix, la ràdio es transforma en un mecanisme que contribueix a recalibrar les desigualtats sistèmiques i permet que la comunicació i la informació obtinguin aquest caràcter emancipador (Mattelart, 1973). Com contribueix la ràdio al desenvolupament local? En termes formals, es pot indicar que ho fa de diverses maneres, totes a partir dels espais en què operen i de la seva infraestructura tecnocomunicativa. Desenvolupar activitats culturals per acostar la població a la ràdio; visibilitzar problemàtiques comunes, com ara serveis, seguretat, salut, educació; incitar les autoritats locals a retre comptes; fomentar la memòria col·lectiva mitjançant la reproducció de la cultura; així com destacar els elements històrics i culturals que els donen identitat, en són alguns exemples (Castellanos Rodríguez, 2022; Martínez-Roa i Ortega-Erazo, 2018; Olmedo Neri, 2019).

En síntesi, el desenvolupament local que estimula la ràdio comunitària es dona a partir de visibilitzar les accions locals que desenvolupa la població per afrontar les seves adversitats de manera col·lectiva i col·laborativa.

7. La ràdio comunitària requereix quatre fonaments per sostenir-se

Pel fet de ser contrahegemòniques, les ràdios comunitàries es desenvolupen en contextos desfavorables que en restringeixen els mecanismes de finançament i en comprometen sovint la sostenibilitat (Gumucio Dagron, 2005). La permanència de les ràdios comunitàries en el temps i les estratègies que desenvolupen/empren per sobreviure en l'ecosistema mediàtic és un tema de gran envergadura analítica a l'Amèrica Llatina i, no obstant això, és un camp poc treballat per l'acadèmia de la regió.

Les recerques comptades sobre aquest tema insisteixen que les particularitats de la ràdio comunitària intervenen directament en la seva sostenibilitat, per la qual cosa la dimensió econòmica s'entén com un factor clau, però no és l'únic ni el més important (Gumucio Dagron, 2005; Lemus Pool i Bárcenas Curtis, 2024; Téllez Garzón, 2022; Villagra i Traversaro, 2019). Els qui aborden la sostenibilitat dels mitjans comunitaris en destaquen tres nuclis: el d'ordre econòmic (que recalca les possibilitats i els procediments formals/legals per obtenir un ingrés econòmic a partir de la funció comunicativa que exerceixen), el d'índole social (referent a la reputació que adquireix davant la societat i que incita que la gent secundi aquesta iniciativa mitjançant donacions o voluntariat) i un tercer de tipus polític (relatiu a la defensa del seu moviment i de la seva agenda davant els poders polítics i fàctics).

A partir de l'experiència adquirida sobre la recerca entorn de ràdios comunitàries a Mèxic, resulta important albirar un quart eix, perquè el repte cada vegada més palpable de la renovació tecnològica obliga a dimensionar la pertinència i la vigència de la ràdio comunitària com a projecte assentat sobre un mitjà específic: la ràdio. La mutació de la ràdio en una de caràcter digital obliga a reflexionar sobre la pertinència no pas del projecte que es concreta en un mitjà comunitari, sinó del suport tecnològic pel qual ressona la veu de les classes subalternes.

Identificar els components de la sostenibilitat dels mitjans comunitaris és clau, perquè la seva singularitat contribueix a explicar que els intents d'escanyar-les mitjançant la limitació dels seus repertoris de finançament i la seva desqualificació des del poder polític no tenen efectes severs sobre aquest moviment social, mentre que la dimensió social les fa projectes vigents i dotats d'història, mentre que la dimensió tecnològica els atorga un lloc (marginal o protagonista) en l'ecosistema mediàtic en les seves diferents escales espacials.

8. La ràdio comunitària és un exercici de ciutadania comunicativa

És important delimitar el terme *ciutadania comunicativa*, perquè és un concepte d'aparició recent que busca reconèixer que l'exercici contemporani de la comunicació ja no pot ser pensat ni operacionalitzat només en el seu aspecte polític, perquè les estructures de comunicació i els processos de mediació/mediatització que les acompanyen travessen els sistemes de governança i l'actuació individual en el dia a dia (Collado Campaña, 2008; Olmedo Neri, 2023; Tamayo Gómez, 2012). Dit d'una altra manera, les discussions actuals sobre ciutadania no poden prescindir del caràcter tecnològic i comunicatiu que adquireixen les societats, les seves maneres de participació política i les seves estructures socioculturals.

Per això és que la ciutadania comunicativa cerca reconèixer la preponderància de l'exercici individual a comunicar(-se) com a tret del civisme urbà-global contemporani. El caràcter individual exacerbant d'aquest concepte deriva de la personalització de la tecnologia, és a dir, la producció cada vegada més afinada de dispositius tecnològics que operen en el marc de la subjectivitat i la individualitat de les persones, així com de l'arquitectura mateixa d'Internet i les seves lògiques tecnooperatives.

Aleshores, si la ciutadania comunicativa remet a la capacitat del subjecte per exercir el seu dret a comunicar-se a partir dels recursos al seu abast, les ràdios comunitàries es poden pensar com a exercicis col·lectius i col·laboratius de ciutadania comunicativa (Cerbino i Belotti, 2016; Martínez-Roa i Ortega-Erazo, 2018; Olmedo Neri, 2023). L'articulació de la ciutadania comunicativa amb la ràdio comunitària descansa en el potencial emancipatori que transmeten aquestes iniciatives a través de la seva programació i la seva manera d'organitzar-se/operar; és important no oblidar que els mitjans comunitaris, en operar en contextos politicojurídics adversos, recorren a formes no hegemòniques d'organització i de funcionament, com ara el voluntariat i les donacions que reben per part dels radiooients.

Respecte de les donacions, aquest mecanisme permet diversificar les fonts d'ingressos que perceben les ràdios comunitàries en realitzar la seva activitat, les quals no neixen del pagament d'un servei, sinó de la interpel·lació que fa la ràdio als seus radiooients i de la importància que representa per als qui es veuen beneficiats amb el seu funcionament. En l'àmbit del treball voluntari, aquesta forma de participació solidària no només permet estrènyer el vincle entre el subjecte i el mitjà comunitari, sinó que alhora contribueix al fet que la circulació de sabers en l'operació de la ràdio la facin estar en un procés d'innovació i renovació permanent sobre els seus objectius, programació i essència.

En suma, les ràdios comunitàries es refermen com a exercicis de ciutadania comunicativa, però la seva posició en l'ordre mundial actual les situa a les fronteres del que és desitjable, perquè la seva articulació predominantment rural-local s'oposa a l'hegemonia de l'assembleatge urbà-global que s'ha instal·lat des de la construcció del Nou Ordre Mundial de la Informació

i la Comunicació, conegut com a NOMIC, (MacBride, 1993; Mattelart, 2007).

9. La ràdio comunitària és un cúmul d'experiències d'apropiació tecnològica

El protagonisme d'Internet i la seva integració accelerada en la vida quotidiana ha dut alguns autors a assumir de manera errònia que és en l'espai digital on s'inicia formalment l'apropiació social de la tecnologia. Aquests plantejaments, i la conseqüent emancipació que impulsen, se sustenten en la visió hegemònica que legitima l'assembleatge urbà-global de la societat contemporània i que desacredita mitjançant l'omissió aquelles experiències prèvies i netament mediàtiques que van fer possible la idea de posar els mitjans al servei de la societat.

Així, existeixen antecedents d'èxit sobre com revertir la funció opressora dels mitjans de comunicació capitalistes; no obstant això, la posició desfavorable que ja ha estat descrita contribueix al fet que aquests mitjans passin "desapercebuts" en l'opinió pública i les agendes de les ciències socials. Per això és possible indicar que les ràdios comunitàries són les iniciatives on s'inicia efectivament l'apropiació social de la tecnologia.⁶

Ara bé, l'apropiació de la tecnologia és, per definició, un concepte porós, perquè depèn de la disciplina de la qual es parteixi per delimitar els seus nuclis epistemològics i de la manera com operi. Per exemple, des dels estudis culturals, l'apropiació de la tecnologia es refereix al procés en el qual un mitjà/dispositiu que està en el mercat és integrat en l'espai domèstic del subjecte (Silverstone i Haddon, 1996). El trànsit que fa l'aparell de l'espai públic al privat-familiar va acompanyat d'un procés de resignificació, perquè aquesta tecnologia aliena i externa acaba sent domesticada fins que esdevé un lloc propi i pròxim des d'on el subjecte desenvolupa processos variats entorn de la seva socialització.

L'altra concepció, amb més essència llatinoamericana, enuncia un procés intermitent, iteratiu, heterogeni i travessat per diferents contextos i circumstàncies, mitjançant el qual una persona incorpora la tecnologia en les pràctiques que desenvolupa dins del marc ampli de la vida quotidiana (Croví, 2020; Sandoval, 2019). Aquest procés avança o retrocedeix tant per les condicions materials del subjecte com per les necessitats, realitats i possibilitats que l'impulsen per apropiarse d'un mitjà de comunicació o d'un dispositiu tecnològic; un tret particular a la regió llatinoamericana és la presència, cada vegada més baixa, de les bretxes digitals. La rellevància de les bretxes digitals descansa en el fet que operen com un efecte dominó que redueix i complica que una persona pugui emprar la tecnologia per concretar un horitzó de possibilitats més just. En termes generals, existeixen quatre grans bretxes: dues tenen un ordre material i econòmic (la bretxa de cobertura i la bretxa d'accés); les altres dues tenen una essència cultural i subjectiva (la bretxa d'ús i la bretxa d'apropiació). Aquestes desigualtats tecnooperatives compliquen el procés d'apropiació i permeten

entendre que les seves expressions mostren una multiplicitat de condicions, realitats i possibilitats (Olmedo Neri, 2022).

Articular la noció d'*apropiació tecnològica* amb les ràdios comunitàries implica reconèixer l'aprenentatge permanent adquirit mitjançant assaig i error que es genera entre els qui operen una ràdio i els qui se'n beneficien mitjançant la seva programació. Les experiències d'aprenentatge que es donen *amb, en i per* la ràdio comunitària permeten integrar-la en un diàleg de sabers que se sustenten en la vivència de la ràdio en el seu quefer social quotidià. És per això que la millor manera d'operacionalitzar l'apropiació de la tecnologia en la ràdio comunitària és mitjançant treball sobre el terreny, és a dir, a través d'exercicis d'immersió en la realitat estudiada amb la finalitat de rescatar el lloc d'enunciació dels qui sostenen aquest tipus de projectes.

Dit d'una altra manera, les ràdios comunitàries no són problematitzacions teòriques que requereixin una expressió en la realitat; per contra, són expressions empíriques que se sustenten en la vivència dels qui assumeixen aquest mitjà com un canal estratègic per materialitzar el seu horitzó de possibilitats. Per això, les ràdios comunitàries poden ser abordades des d'un marc teòric orientat a la comunicació alternativa, però requereixen destacar les singularitats situades de la seva manera d'operar.

En aquest sentit, els mitjans comunitaris, mitjançant el seu model de comunicació disruptiva, democratitzen i popularitzen amb el seu exercici quotidià el coneixement/informació per incitar a la transformació social. Tot això en el marc de l'aprehensió i l'apropiació de la tecnologia, tant pels emissors com pels receptors, en el procés dialògic-dialèctic de la comunicació contemporània i situada (Martín-Barbero i Corona Berkin, 2017).

10. La ràdio comunitària és un mitjà resilient

Des d'una perspectiva històrica, la ràdio comunitària pot ser pensada com un mitjà resilient, perquè malgrat que les pertorbacions fetes pel sistema capitalista han dificultat crear, desenvolupar i fer perdurar aquestes iniciatives, això no ha significat la mort del també anomenat *tercer sector*. Per contra, pel fet que operen sense ànim de lucre, les ràdios comunitàries han sabut adoptar mecanismes de supervivència i adaptar la seva pròpia essència tecnooperativa per fer-se un lloc en l'ecosistema mediàtic, sota procés de reestructuració.

L'adaptació més important —i que estimula la problematització sobre el futur de la ràdio comunitària— no radica en el fet que perduri en la societat o en la vigència de la seva agenda política-cultural-comunicativa, sinó en la mutació tecnològica present sobre els mitjans. Davant les innovacions tecno-info-comunicatives que s'esdevenen amb Internet i les plataformes sociodigitals, s'obren noves maneres de produir/transmetre/consumir informació, s'amplien els mecanismes de monetització i es barregen les escales espacials d'actuació d'aquests projectes.

Sota aquestes condicions canviants, val la pena reflexionar el següent: és possible continuar parlant de ràdio comunitària quan aquests projectes ja no operin sota el mateix suport mediàtic que els va caracteritzar durant el segle xx? I si fos així, perdria la seva essència com a fenomen sociotècnic o, per contra, es renovaria? Quines serien les implicacions teòriques i epistemològiques sobre la seva modernització o el seu estancament tecnològic? Aquestes inquietuds sorgeixen en la mesura en què les ràdios comunitàries estan integrant les innovacions digitals a les seves lògiques operatives amb la finalitat de confirmar els seus objectius socials i iniciant la cerca d'un receptor que se sumeixi cada cop més en un soroll que entorpeix la seva manera de veure el món i de participar-hi.

Si el futur de la ràdio comunitària està en l'entorn digital, aleshores, quines seran les seves singularitats epistemològiques i ontològiques com a projectes fundats en la relació subjecte-tecnologia? Pensar en el futur de la ràdio com a mitjà resilient implica reconèixer que la seva convergència tecnològica només és possible i factible per almenys tres raons: la primera és la massificació dels dispositius tecnològics en la societat com a conseqüència de l'abaratiment del seu cost en el mercat; la segona raó és que les bretxes digitals, que durant el segle xx van condicionar l'èxit o el declivi d'aquestes iniciatives i d'altres, avui mostren reduccions clares, per la qual cosa, en un futur pròxim deixaran de ser considerades un obstacle en el context llatinoamericà (Olmedo Neri, 2022). La tercera raó té a veure amb el caràcter cada cop més global de la ciutadania rural; atès que les zones rurals estan en un procés d'integració comercial, cultural i productiva en la trama comunicativa de la globalització, aquells pobladors que van haver de migrar a altres estats o països ara poden mantenir una connexió amb els seus llocs d'origen, ja que les ràdios comunitàries fan de mediadores entre les comunitats contemporànies distanciades i connectades alhora.

En qualsevol cas, la ràdio comunitària s'insereix en una cruïlla mediàtica que permet estimular les seves formes d'expressió empírica, d'una banda, i obliga a tensionar els marcs teòrics utilitzats perquè siguin reajustats de manera epistemològica i puguin continuar sent capaços d'explicar la realitat. El que queda clar és que la ràdio comunitària té un llarg recorregut en el segle XXI, però clarament tindrà transformacions importants que han de ser problematitzades.

Conclusions

La ràdio comunitària, fins i tot amb el context advers en el qual es desenvolupa, s'ha sabut mantenir/posicionar dins de l'ecosistema mediàtic llatinoamericà. Les formes en què aquests projectes contrahegemònics es manifesten, operen i perduren a la regió els converteixen en un fenomen sociotècnic genuí que encarna les peculiaritats ontològiques d'Amèrica Llatina en l'ordre mundial de la informació i la comunicació actual.

Per això és que les tesis plantejades tenen l'objectiu d'exhibir-

ne la vigència dins de l'agenda de recerca llatinoamericana en comunicació del segle XXI. Abordar les ràdios comunitàries des de l'acadèmia és un signe implícit del compromís polític i social de l'acadèmia llatinoamericana respecte de les seves problemàtiques i les maneres d'afrontar-les. Que les ràdios comunitàries continuïn persistint és un senyal il·limitat de la vigència del pensament no hegemònic, que imagina i enuncia formes de contrapoder mitjançant l'ús dels mitjans de comunicació.

La ràdio, com a mitjà, es farà el seu lloc dins de l'ecosistema mediàtic, però la ràdio comunitària està en un procés summament interessant que, com s'ha esmentat en aquestes deu tesis, sens dubte n'ha de marcar el present i el futur a la regió. Els contextos poden canviar, però això no implica que així ho facin també les seves estructures de dominació i opressió, per la qual cosa el pensament crític llatinoamericà que aposta per una manera alternativa de pensar/usar els mitjans de comunicació en la societat no perd vigència.

I si les desigualtats, l'opressió i la violència contra les classes subalternes continuen a Amèrica Llatina, només resta fer ressonar cada vegada més alt i en totes direccions: Que visqui la ràdio! Però més encara, que visqui la ràdio comunitària!

Notes

1. A altres regions del món, la noció de *mitjans públics* integra aquelles iniciatives nascudes de la societat civil. Aquesta acció pot, des d'una visió més àmplia, encobrir les singularitats operatives d'aquests exercicis sota les característiques que presenten aquells mitjans que estan a l'auspici dels diferents governs i estats. Les recerques a Amèrica Llatina, atesa la seva llarga tradició en exercicis ciutadans que s'apropien dels mitjans, han estat insistents a diferenciar els mitjans públics dels mitjans socials, perquè existeixen peculiaritats substancials quant a la manera d'operar i a la finalitat que tenen en la societat.
2. La importància de nomenar el model social dels mitjans de comunicació descansa en el fet que amb el seu reconeixement s'evidencia la necessitat d'oferir marcs reguladors que en defineixin el reconeixement davant l'Estat i se n'enunciïn les facultats, per exemple. A Amèrica Llatina, la invisibilitat dels mitjans socials durant el segle XX va repercutir de manera negativa en el seu reconeixement legal, perquè van operar sota marcs de clandestinitat, sent objecte de persecució i repressió; aquesta situació va canviar conforme cada país de la regió va començar un procés de legislació entorn de la seva presència dins de l'ecosistema mediàtic i les formes d'operar dins de cada nació.
3. Una forma enunciativa que desmereix el treball de les ràdios amb finalitats socials és reduir aquests projectes a exercicis de radioafició. Aquest terme despolititza la ràdio comunitària i la despulla de qualsevol sentit contrahegemònic, perquè se'n desestima l'esforç intel·lectual, econòmic i social per idear, organitzar, crear, operar i mantenir un projecte d'aquesta índole i li atribueix un mer interès (temporal o no) que pot ser interpretat com un exercici amateur intermitent o de durada parcial. Per això resulta estratègic dimensionar la càrrega epistemològica dels termes que s'empren per anomenar els fenòmens sociotècnics ancorats en aquest camp.
4. El posicionament epistemològic que emana d'aquest concepte ha decantat en un corrent de pensament prolífic que s'ha denominat "estudis subalterns"; el seu impuls des d'Anglaterra i l'Índia ha posat en relleu que no n'hi ha prou a reconèixer els qui estan del costat "equivocat" de l'equació, sinó que cal estimular que aquestes persones comencin a ocupar el lloc des d'on se'ls reconeix (Herrera Montero, 2009). En aquest sentit, fer parlar el subaltern, però, simultàniament, escoltar-lo, permet establir un procés dialògic-dialèctic que enriqueix la producció del coneixement científic i despulla les omissions històriques que passen desapercibudes des de la història colonial del món i els seus protagonistes (Chakravorty Spivak, i Giraldo, 2003).
5. La incorporació de les ràdios comunitàries dins dels repertoris de defensa davant l'extractivisme i davant la nova cultura urbana-global es pot observar amb més esforç dins de contextos on els qui administren i escolten la ràdio pertanyen a pobles indígenes. En aquests casos, la ràdio opera com una forma de resistència contra l'homogeneïtzació cultural impulsada des de les zones urbanes i occidentals, així com contra els processos de despulla que pretenen trastocar la seva relació amb el seu territori.
6. Tot i que a l'Amèrica Llatina la premsa va tenir un paper rellevant, el seu origen, distribució i consum centrat en les ciutats emergents, d'una banda, i el nivell d'alfabetització que implicava per descodificar-lo, d'altra banda, van fer que aquest mitjà fos incapaç de democratitzar la informació que emmagatzemava. Per contra, l'oralitat de la ràdio, la seva àmplia cobertura, el baix cost del seu accés —perquè la gent només requeria comprar un dispositiu una vegada, en comparació amb el diari, que té un model de negoci sustentat en una compra permanent— i les pràctiques populars que es van construir al voltant seu van fer que aquest mitjà es tornés estratègic per distribuir la informació mitjançant la paraula parlada i escoltada. Aleshores, la ràdio es pot considerar el mitjà que, en termes efectius, va poder democratitzar la comunicació i la informació en les societats de masses llatinoamericanes emergents durant el segle XX.

Referències

- Alvarez Gómez, N. (2016). El concepto de Hegemonía en Gramsci: Una propuesta para el análisis y la acción política. *Revista Estudios Sociales Contemporáneos*, (15), 150-160.
https://bdigital.uncu.edu.ar/objetos_digitales/9093/08-alvarez-esc15-2017.pdf
- Althusser, L. (2007). *Ideología y Aparatos Ideológicos del Estado*. Quinto Sol
- Asociación Mundial de Radios Comunitaria México [AMARC MX] (2014). *Segundo informe sobre la situación de la radiodifusión comunitaria en México*. AMARC-Freedom House.
- Ballesteros López, T., i García Gago, S. (2020). La difícil tarea de contar las radios en América Latina y el Caribe: cómo se realizó el Mapa de Radios de América Latina y El Caribe 2020. A: T. Ballesteros López, i S. García Gago (eds.). *Mapa de radios de América Latina y el Caribe* (pp. 13-24). Ediciones El Jinete Insomne.
- Calleja, A., i Solís, B. (2007). *Con permiso. La radio comunitaria en México*. Fundación Friedrich Ebert-México.
- Castellanos Rodríguez, J.A. (2022). *Radio Teocelo: un caso de radio comunitaria como esfera de construcción de opinión pública* (Tesi no publicada d'Especialización en Estudio de Opinión). Universidad Veracruzana.
<https://www.uv.mx/eeo/files/2024/02/Tesis-Jose-Agustin-Castellanos-Rodriguez.pdf>
- Castellanos Rodríguez, J.A. (2020). Radio Teocelo como esfera pública alternativa: apropiación tecnológica y movilizaciones sociales. *Balajú*, (12), 19-50.
<https://doi.org/10.25009/blj.v0i12.2615>
- Cerbino, M., i Belotti, F. (2016). Medios comunitarios como ejercicio de ciudadanía comunicativa: Experiencias desde Argentina y Ecuador. *Comunicar*, 47, 49-56.
<https://doi.org/10.3916/C47-2016-05>
- Chakravorty Spivak, G., i Giraldo, S. (2003). ¿Puede hablar el subalterno?. *Revista Colombiana de Antropología*, 39, 297-364.
- Collado Campaña, F. (2008). La influencia de las radios y las televisiones comunitarias en la construcción de ciudadanía. *Ámbitos*, (17), 209-224.
- Crovi, D. (2020). *Para leer la apropiación digital. Una transformación de las prácticas culturales*. Tintable.
- De la Noval Bautista, L.A. (2018). La radio comunitaria en función del desarrollo. *Revista Estudios del Desarrollo Social: Cuba y América Latina*, 6(2), 52-64.
- Gasparello, G. (2012). No morirá la flor de la palabra... La radio comunitaria indígena en Guerrero y Oaxaca. *Nueva Antropología*, 25(77), 133-154.
- Gumucio Dagron, A. (2001). *Haciendo olas. Historias de comunicación participativa para el cambio social*. Fundación Rockefeller.
- Gumucio Dagron, A. (2005). Arte de equilibristas: la sostenibilidad de los medios de comunicación comunitarios. *Punto Cero*, 6-19.
- Gumucio Dagron, A. (2011). Comunicación para el cambio social: clave del desarrollo participativo. *Signo y Pensamiento*, 30(58), 26-39.
- Hartley, J. (1997). Hegemonía. A: T. O'Sullivan, J. Hartley, D. Saunders, M. Montgomery, i J. Fiske (Comps.). *Conceptos clave en comunicación y estudios culturales* (pp. 172-174). Amorrortu.
- Herrera Montero, B. (2009). Estudios subalternos en América Latina. *Diálogos Revista Electrónica de Historia*, 10(2), 109-121.
- Lemus Pool, M.C., i Bárcenas Curtis, C. (2024). Sostenibilidad de los medios de comunicación del tercer sector en México. Una ruta para su fortalecimiento a través de la experiencia latinoamericana. A: A. Carrasco-Campos, i J. Candón-Mena (eds.), *Sostenibilidad de los medios en la era digital. Economía política de los medios públicos, privados y comunitarios* (pp. 69-95). Comunicación Social.
- MacBride, S. (1993). *Un solo mundo, voces múltiples*. FCE.
- Martín-Barbero, J., i Corona Berkin, S. (2017). *Ver con los otros. Comunicación intercultural*. FCE.
- Martínez-Roa, O.-G., i Ortega-Erazo, E.-G. (2018). Percepciones y participación en emisoras de radio comunitaria en Nariño-Colombia. *Comunicar*, (54), 81-90.
<https://doi.org/10.3916/C54-2018-08>
- Mata, M. C. (1993). ¿Radio popular o comunitaria?. *Chasqui. Revista Latinoamericana de Comunicación*, (47), 57-59.
- Mattelart, A. (1973). *La comunicación masiva en el proceso de liberación*. Siglo XXI.
- Mattelart, A. (2007). ¿Hacia qué Nuevo Orden Mundial de la Información? A: D. de Moraes (Coord.), *Sociedad mediatizada* (pp. 183-197). Gedisa.
- Modonesi, M. (2010). *Subalternidad, antagonismo, autonomía*. CLACSO-Prometeo Libros.
- Olmedo Neri, R.A. (2017). Radio Teocelo. Un caso de apropiación social de los medios. A: R. Ibarra (Ed.). *Trascender el neoliberalismo y salvar la humanidad* (pp. 1281-1290). UAZ.
- Olmedo Neri, R.A. (2019). La radio comunitaria como práctica de la comunicación emergente reivindicativa: el caso en Teocelo, Veracruz. A: G. de la Peña Astorga, i J. A. Garza Sánchez (Coords.), *Ciudadanía, comunicación y democracia* (pp. 99-116). UAS-Editorial Artificios.
- Olmedo Neri, R.A. (2022). Brechas digitales y territorio: Los entornos tecnológicos-digitales en las viviendas mexicanas. *Ra Ximhai*, 18(4), 103-125. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8557917>

- Olmedo Neri, R.A. (2023). Alternativa territorial y decolonial: las radios comunitarias en Michoacán, México. *Contratexto*, (40), 93-115.
<https://doi.org/10.26439/contratexto2023.n40.6434>
- Paiz Malespín, G. (2016). La Radio Comunitaria ¿Cómo resignificarla hoy? *Ciencia e Interculturalidad*, 18(9), 94-107.
<http://repositorio.uraccan.edu.ni/77/1/La%20radio%20comunitaria.pdf>
- Ramos, V. M. (2007). La radio comunitaria frente a los grupos de poder. *Razón y Palabra*, (59), 1-18.
- Rodríguez Ortiz, R., i Rodríguez Pallares, M. (2022). Editorial Monográfico N. 46: 100 años de la radio en Iberoamérica. *Estudios de radio y futuro del medio. Comunicación y Medios*, 31(46), 12-21.
- Sandoval, L.R. (2019). La apropiación de tecnologías en América Latina: una genealogía conceptual. *Virtualis*, 10(19), 1-19.
<https://doi.org/10.2123/virtualis.v10i19.296>
- Silverstone, R. (2004). *¿Por qué estudia los medios?*. Amorrortu.
- Silverstone R., i Haddon, L. (1996). Design and the Domestication of Information and Communication Technologies: Technical Change and Everyday Life. A: R. Mansell, i R. Silverstone (eds.). *Communication by Design. The Politics of information and Communication Technologies* (pp. 44-76). Oxford University Press.
- Tamayo Gómez, C.A. (2012). La ciudadanía comunicativa, aproximaciones preliminares. *Signo y Pensamiento*, 31(60), 106-128.
<https://doi.org/10.11144/Javeriana.syp30-60.ccap>
- Téllez Garzón, M.P. (2022). Sostenibilidad y medios comunitarios en Colombia. Una aproximación a su realidad en esta coyuntura posconflicto. *Signo y Pensamiento* (41), 1-12.
<https://doi.org/10.11144/Javeriana.syp40-79.smcc>
- Tornay Márquez, M. de la C. (2021). Radios comunitarias en América Latina, una historia de las luchas populares de un continente. *Historia Actual Online* (54), 53-62.
<https://doi.org/10.36132/hao.vi54.2005>
- Villagra, E., i Traversaro, N. (2019). Medios comunitarios, audiencias y sostenibilidad. El caso de la provincia de Córdoba. *REVCOM. Revista científica de la red de carrera de Comunicación Social*, (9). 1-10.
<https://doi.org/10.24215/24517836e024>
- Williams, R. (2011). *Televisión. Tecnología y forma cultural*. Paidós.
- Wolf, M. (1987). *La investigación de la comunicación de masas. Crítica y perspectivas*. Paidós